

Олександр Гуржій

**Початки формування ринку
вільнонайманої праці в Наддніпрянській
Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)**

В статті розглядаються питання формування ринку вільнонайманої праці на українських землях у ранній новий час. Головну увагу зосереджено на формах вільнонайманої праці у сільській місцевості та містах в Наддніпрянській Україні. Автор дійшов висновку, що наймиткування безпосередніх виробників стало типовим явищем в українській економіці раннього нового часу.

Ключові слова: *Наддніпрянська Україна, ринок вільної праці, найманий робітник.*

В статье рассматривается вопрос о формировании рынка вольнонаёмного труда на украинских землях в раннее новое время. Главное внимание уделено формам вольнонаёмных работ в сельской местности и городах Украины. Автор пришел к выводу, что наём непосредственных производителей превратился в типичное явление в экономике Украины раннего нового времени.

Ключевые слова: *Надднепрянская Украина, рынок свободных рук, наёмный рабочий.*

In paper have been investigated the question of shaping market hired labor force in Ukrainian regions in Early Modern Time. The author proved, that hiring of free workers had been transforming in typical phenomena in economy Early Modern Ukraine.

Key words: *Dnipro Ukraine, market hired labor force, hired worker.*

Відразу необхідно зазначити: проблема формування національного ринку найманої праці (чи його відсутність) за ранньомодерної доби і донині залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії (не маємо на увазі побіжні описи поодиноких фактів застосування найму в різних галузях сільського господарства та промисловості). Деякі, чи не найперші, а тому непевні спроби її з'ясування на «чисто науковому рівні» слід датувати головним чином 30-ми роками минулого століття. Навіть більш-менш чітко визначення цього поняття фактично відсутнє, не кажучи вже про виразно хронологічно позначені витоки та етапи розвитку такого явища в Україні.

Водночас можна констатувати той факт, що накопичення фактичного матеріалу з названої теми історики розпочали порівняно давно. Вже в 40-х роках ХХ ст. Б. Греков у своїй класичній, принаймні для того часу, праці про селян Київської Русі констатував існування найманих робітників у так званій період князівської роздробленості. Згідно виявлених ним документальних свідчень, мали місце досить часті випадки, коли збіднілі люди, зокрема, «половники», змушені економічною необхідністю, шукали собі притулок у різних господарів, які потребували робочих рук, вже в XV ст. Причому, за таких обставин вони нерідко наймалися до свого ж «брата-селянина»¹.

Цікаво, що в капітальній за обсягом і змістом книзі з синтетичної серії «Очерки истории СССР. XVII в.» (М., 1955) *тенденція зростання ринку робочої сили* простежується вже стосовно першої половини зазначеного століття, коли з'явилася велика кількість посадських людей, котрі втратили всі засоби для існування, хіба що крім можливості продавати власну працю (особливо на водних шляхах і в значних промислових центрах). Щодо них застосовується і спеціальний термін — «продавці робочої сили»². В «Очерках истории СССР. Вторая половина XVIII в.» (М., 1956) автори виділили вже в окрему групу «капіталістичних селян», які володіли значними наділами землі та промисловими підприємствами, а також використовували наймитів.

Про наявність батраків як масового явища на середину XVII ст. писав О. Преображенський і вже відтоді виводив процес *формування ринку праці*³. І хоча свої положення вчений обґрунтував на підставі аналізу селянського господарства Уралу, наявність такого факту зафіксували деякі тогочасні законодавчі акти й стосовно всієї Російської держави, зокрема, «Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича» 1649 р.: «...Будет чьи крестьяне и бобыли учнут у кого наймоватися в работу, и тем крестьяном и бобылем у всяких чинов людей *наймоватися в работу, по записям и без записей повольно*». При цьому наказувалося, щоб «тем людем, у кого они в работу наймутся, жилых и ссудных записей и служилых кабал на них не имеют и ни чем их себе не крепить, и как от них те *наймиты отработаются, и им отпустить их от себя безо всякого задержания*»⁴.

А в 1697 р., тобто тоді, коли українські землі вже входили до складу Російської держави, вийшов царський указ про те, що селяни й бобилі дворцевих сіл не мають права найматися на роботу до поміщиків і вотчинників, «а наймоватся им в работу в дворцовых волостях у своей братьи посадских людей и крестьян, и бобылей»⁵.

Цікаво й те, що деяких найманих сільськогосподарських працівників в окремих російських регіонах називали «козаками»⁶. Схоже зазначав і А. Шапіро: за його словами, селяни-відходники «жили в козаках», працювали по найму в селах, зокрема, пасли худобу⁷.

За радянської доби своєрідного «піку» в справі вивчення цього надзвичайно важливого аспекту — невід'ємної складової всього розвитку буржуазного суспільства (як у загальнотеоретичному, так і конкретноісторичному контексті) було досягнуто в 50 — на початку 60-х років, особливо в ході

всесоюзної дискусії про т. зв. «висхідну» й «низхідну» стадії феодалізму. Насамперед маємо на увазі праці вчених Росії М. Курмачової, О. Преображенського, Ю. Тихонова, Н. Бакланової, О. Індової, О. Заозерської, І. Валкіної, І. Булигіна, Є. Дракохруста, А. Панкратової, М. Рубинштейна та багатьох інших. Чи не першим з цього приводу «на світовому рівні» виступив М. Дружинін, оголосивши свою програмну доповідь під назвою «Генезис капіталізму в Росії» на X Міжнародному конгресі істориків у Римі (вересень 1955 р.)⁸. Тоді до обговорення цієї проблеми долучилися й українські науковці А. Введенський, В. Голобоцький, І. Гуржій, О. Компан, М. Ткаченко та деякі інші.

Не станемо зосереджуватись на аналізі окремих поглядів названих авторів, а лише окреслимо основні позиції, які сформувалися у 50–60-х роках. Одну з них — найбільш поширену — чітко репрезентувала А. Панкратова. Її головні положення звелись до наступного: помилково ототожнювати розвиток торгового капіталу з первісним нагромадженням; в XVI ст. зосередження коштів у руках багатих дворян призводило не до створення капіталістичних відносин, а до зміцнення кріпацтва; розорений селянин в початковий період переходу від феодалізму до капіталізму *ще не перетворюється в найманого робочого*, навпаки, кріпосники зашкоджали відриву селян від землі; *перетворення робочої сили в товар сталося в другій половині XVIII — першій половині XIX ст.*⁹

За А. Панкратовою, ринок робочої сили не міг утворитися раніше через те, що наймити спочатку були більш вільними, але не мали «осілості». Як тільки вони десь переходили на постійне місце проживання, то неминуче втрачали свою «вільність», перетворюючись при цьому на феодально залежних людей. Саме так, а не інакше кріпосницьке жорно в XVII ст. трощило і перемелювало зародки найманої праці, котрі існували в надрах феодального суспільства. Лише під кінець цього століття ситуація в країні настільки змінилась, що далі існування «наймитів без кріпості» стало досить проблематичним як в економічному, так і правовому відношенні, твердила вчена. Особливо помітно на такий процес вплинули заходи Петра I проти маси «гулящих» осіб. При цьому «наймитство» зменшувалося за рахунок вільних робітників, зокрема, селян-відхідників¹⁰.

З нею у відверту полеміку вступив І. Степанов, який вважав що *«вільно-найманий селян-оброчник на ринку найманої праці з'явився не в кінці XVII ст., а раніше»*¹¹.

Одночасно з А. Панкратовою ідею про формування ринку робочої сили в Російській імперії у XVIII стверджував і М. Рубинштейн¹².

Лише дуже невелика кількість істориків України ставила під сумнів ці концепції російських колег і намагалася «відшукати» витоки капіталізму в більш ранні періоди, як, скажімо, В. Голобуцький у козацьких промислах чи «відходництві» XVI — першої половини XVII ст.¹³ За це його досить гостро критикували свого часу, бо тим самим вчений ніби відійшов від «класичного» ленінського вчення про початок «нового», тобто буржуазного, періоду тільки від XVII ст.¹⁴

Б. Поршнев взагалі заперечував функціонування ринку найманої праці в Російській державі за ранньомодерної доби¹⁵.

У наступні кілька десятиліть суперечки навколо питання про ринок найманої праці за нового часу як у Росії, так, відповідно, і в Україні, то загасали, то спалахували знову. Певне відображення цього процесу в середині 80-х років знайшло місце і оцінку на сторінках рукопису дисертації й монографії В. Борисенка¹⁶.

Втім, колектив авторів узагальнюючої праці «Историография истории Украинской ССР» 1986 р. констатував: «*Поява мануфактур знаменувала утвердження капіталістичного укладу*. Разом з тим, необхідно зазначити, що недостатньо досліджені такі питання, як кількість і питома вага мануфактур, наймана праця, зв'язок їх з ремеслом, промислами та ін.¹⁷». В кінці ж 90-х і на початку ХХІ ст. до означеної проблеми на теоретико-методологічному рівні звертався О. Реєнт¹⁸.

На наш погляд, було б не зовсім вірно історію пролетаріату безпосередньо починати від різних форм давнього найму, зокрема, в цеховому виробництві — від підмайстрів, хоча ті й отримували зарплату нерідко грошима. Далеко не кожний тип найму, навіть юридично оформлений, на практиці означав уже цілісну систему визиску, в основі якого лежали буржуазні взаємовідносини між наймачем і батраком. В конкретному випадку підмайстри, за звичай, *не продавали свої послуги на «ринку робочої сили»*, а без цього тоді не можна й говорити про якісно нові суспільно-економічні явища. Це, з одного боку, а з іншого, — не варто пояснювати генезу пролетаріату, як це робили часто «марксистські історики», тільки «наси́льством», невідомо звідки увірвавшись в «безпорадні долі» безпосередніх виробників. Соціальна диференціація і майнова нерівність, різноманітні форми визиску та «професійний обман» (притаманний, скажімо, купцю-посереднику чи скупнику) самі по собі не можуть роз'яснити ситуацію в розвитку народного господарства. Зокрема, «наси́льство», як форма міжлюдських виробничих стосунків, лише засвідчує ту чи іншу закономірність процесу, його виражену «економічну спроможність». Так, масові переміщення робочої сили в Слобожанщині другої половини ХVІІ — першої половини ХVІІІ ст. і в Південній Україні другої половини ХVІІІ — початку ХІХ ст. проходили фактично без застосування наси́льства, хоча і за безпосередньої участі українського панства та царського уряду. Активне ж переселення лю́дності з Правобережжя на Лівобережжя, після так званого Прутського походу 1711 р., за прямим наказом Петра І слід розглядати як одне з виключень у «правилах». До того ж в економічному сенсі воно не привнесло якихось кардинальних якісних змін.

Правда, сам факт відходу людей може призвести до певного «порушення» *status quo* в простому товарному виробництві, бо замість того, щоб сидіти на старому місці й продавати результати власної праці, а також розвивати попередні виробничі відносини, люди розривають налагоджену систему зв'язків. У зв'язку з цим безпосередні виробники ніби поринають у пошуки нових місць і умов, де б вони знову могли набути нову власність — можливість

продавати робочу силу, тобто перетворити її на «постійний товар». Останнє якраз і свідчило не про просту еволюцію натурального ведення господарства, а принципові якісні зміни. Суть їх полягала насамперед у зовсім іншому характері власності — не тільки на засоби виробництва, але і на робочу силу.

Фактично всі сучасні дослідники середньовічної і ранньомодерної історії констатують сам факт початкового етапу продажу робочої сили посполитими як для сільського господарства, так і промисловості «за натуру». На той період, якщо мова йде безпосередньо про селян, споживання наймача і його тимчасового робітника мало чим різнилися. Лише необхідність сплати повинностей грошовим еквівалентом деякою мірою підвищувала товарність господарства на селі. Втім, суть виробничих відносин мало в чому змінювалася і тоді, коли якась особа за виконану роботу брала, скажімо, не «харчі», а гроші, котрі потрібні були на оплату тих чи інших оброків, податків і т.п. Тобто, мова йшла про грошову ренту.

Особливість панування натурального господарства полягала в тому (яка б різниця цін не існувала б на всіляких ринках), що виникала потреба насамперед не у переміщенні робочої сили туди, де товар дешевше, а у діяльності купця — посередника. Якісно нові відносини зароджувалися і розвивалися тільки там, де існувала необхідність у придбанні не лише знарядь і засобів виробництва, а й в абсолютно особливого товару — робочої сили. Власником цього товару ставав сам безпосередній виробник. В «чистому вигляді» робітник буржуазної доби не мав би ніякого іншого товару або власності для продажу. За таких обставин він продавав би власне не себе, а свою здатність працювати. Найманий же робітник був вільним у подвійному сенсі: з одного боку, від будь-якої чиеїсь власності на його особу, тобто характерної залежності для періоду кріпацтва, з іншого боку — від засобів виробництва. Отже, виникнення ринку найманої праці передбачало, в першу чергу, руйнацію обох видів власності, що існували раніше. Якщо власність на робочу силу за феодалізму нерозривно поширювалася і на самого працівника, а тому належала іншій особі (наприклад, можновладцю, державі), то за нових умов вона ставала надбанням власне безпосереднього виробника.

Цікаві думки з цього приводу висловив свого часу Б. Поршнев: «Практично сумірнізуючи нескінченне число разів продукти, що обмінювалися на міському ринку, практично нащупуючи еквівалент («справедливу ціну»), безпосередні виробники привчалися виражати в ціні кількість вкладеної в продукт праці, від чого залишався крок до можливості найнятися для виготовлення того ж таки продукту. Епізодична наймана праця (“наймити”) була навіть потрібна як масштаб для перевірки фіксації “справедливих цін”»¹⁹. До якісно «нової виробничої сили» він зараховував тільки «вмільців найвищого рівня виробництва», аж ніяк не дрібного. За ним, у «мануфактурний період», ядром робітничого класу, що почав оформлятися, були добре навчені і майстровиті працівники. Далеко не кожний селянин, позбавлений землі, міг стати мануфактурним робітником. Багато таких гинуло, перетворювалось на волоцюг і жебраків, а не «батьків» пролетаріату в сучасному розумінні слова. Поповню-

вали *кадри мануфактурного предпролетаріату* переважно ті з них, хто ще до того набув навички в галузях «домашньої промисловості» (якщо не казати про порівняно обмежений попит на чорноробів, бо ненавчених осіб слід розглядати як нетипове явище для мануфактури)²⁰.

При цьому слід пам'ятати і вислів К. Маркса про те, що саме мануфактура стала «притулком» для селян, яких не приймали цехи, і де досить погано оплачували їхню працю.

Коли ж мову вести більш конкретніше і безпосередньо про означені темою регіони, то необхідно насамперед наголосити на тому. Однією з найхарактерніших рис усього соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України другої половини XVII–XVIII ст. стало те, що тут одночасно не тільки співіснували, а й тісно перепліталися процеси, пов'язані як з натуральним, так і вже буржуазним характером господарювання. Практично цей факт не викликає принципових заперечень з боку сучасних дослідників. Спільні явища мали місце в тогочасних Гетьманщині й Російській державі загалом. Причому, модерні паростки, що особливо характерно, в багатьох випадках не знищували ознаки давньої, часом неймовірно застарілої (порівняно до країн Західної Європи), натуралізації виробництва революційним шляхом (через відповідне законодавство «згори» чи потреби економіки «знизу»), а головним чином лише видозмінювали, або затушовували всеосяжні прояви середньовіччя. Яскравим відображенням і переконливим показником цього може правити домінанта найманої праці, котра в коефіцієнтному співвідношенні поступово зростала на фоні підневільної, а з кінця XVIII ст. — офіційно (законодавчо) кріпосницької. Навіть до досить заможних «панів» все частіше наймалися робітники, які співпрацювали з місцевими поземельно (в радянській історіографії — феодално) залежними посполитами (у російських вельмож — «холопами»). Особливо помітним це ставало в ході збирання врожаїв, на косовицях, при хатніх чи особистих потребах «дідича» — можновладця. Часто-густо, «відходячи» в найближче місто для заробітку, щоб сплатити господарю оброк, селянин перетворювався на тимчасового, а то й постійного, найманця — провісника занепаду підневільної (кріпосницької) праці, тобто зовсім якісно нових (буржуазних) взаємовідносин у багатьох галузях економіки, загалом народного господарства.

Попервах визначальною причиною такого найму ставала, з одного боку, зубожілість безпосередніх «власників робочих рук», з іншого — потреба їх розрахунку за користування землею чи якимось угіддям «справжнього власника», чужою хатою чи навіть повіткою, або ж необхідність сплати «елементарного» податку. Характерний приклад можна навести стосовно селян с. Стара Гута, який зафіксував «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.». Згідно з ним, дещо специфічну частину населення становили 18 чоловік, котрі існували за рахунок праці за наймом («питались заробтками по людях»). Їх господарства були доволі убогі: п'ять дворів не мали ніяких будівель, окрім хат, інші ж — або сараї, де мешкали власне хазяї, або конюшні. На всіх приходилося всього три корови та двоє коней, два господарства мали

на потреби лише декілька возів сіна. Цікаво те, що чоловіки працювали в чужих винокурнях у своєму ж селі²¹. Тобто, йдеться не про «традиційне» відходництво у місто за додатковим заробітком, а наявність окремої групи посполитих, яка існувала головним чином завдячуючи праці за наймом в своїх же односельців, хоча при цьому до кінця не розірвала зв'язок із землеробством.

Вже в другій половині XVII ст. практика найму настільки поширилася на території Наддніпрянщини, що набула певні форми звичаєвого права. Так, скажімо, якщо наймач за власним бажанням раніше обумовленого терміну відпустив батрака, то зазвичай мав розрахуватися як за весь строк. Коли ж наймит не допрацював навіть один-два дні, а домовленість передбачала рік роботи, то той не доотримував відповідно і платні.

Втім, буржуазні відносини виникали і формувалися в першу чергу не в селі, а в місті — у промисловості. Якщо ж ці процеси відбувалися на селі, то, як правило, не в сфері землеробства, а в промислах: саме там, де існували ранні форми простої кооперації та мануфактури. Крім того, слід зазначити і той факт, що якісно нові умови праці нерідко оформлялися не тільки у великих поселеннях-осередках, а навколо них, у міських околицях. При цьому давно впорядкований цеховий устрій і інші середньовічні залишки могли неабияк перешкоджати формам чи елементам буржуазного виробництва, але всі їхні матеріальні й економічні передумови базувалися власне в містах: чим більше заселених і розвинутих, тим яскравіше це в них проявлялося. З'являлися нові види промисловості, відбувалося масове зростання виробничих сил, укрупнювалося приватне підприємництво, поступово, на законодавчому рівні, змінювався статус великої групи найманих робітників. Однак необхідно чітко усвідомлювати: на ці всі явища мало чим впливали *кількісні показники* (ріст) ринкових відносин, хоча їх і породжувала економічна диференціація дрібного й технічно відсталого товарного селянського господарства.

Безперечно, одним із важливих джерел формування ринку найманої праці був відхожий промисел, який спочатку у вигляді ренти за землю (оплати за її користування), котра практично належала «справжньому» власнику (чи то державі, чи то окремому «дідучу»), поступово перетворювався на принципово іншу форму розрахунку: головним чином у грошовому еквіваленті за дозвіл (письмовий чи усний) порівняно «вільно» працювати та заробляти відповідні кошти на життя. Показовою в цьому аспекті може слугувати робота на купецькій мануфактурі чи заводі (фабриці).

У зв'язку з цим цікаво видається історія з так званими вільними військовими маєтностями в Гетьманщині й Слобожанщині. Земля в них офіційно визнавалася власністю держави або Військового скарбу. За її користування жителі сплачували різні податки, часто грошима, а також виконували всілякі повинності. На перший погляд, здавалося б, що саме тут мали б активно розвиватися буржуазні відносини: порівняно з іншими залежними посполитими, мешканці вільних військових сіл і містечок, не кажучи вже про міста, мали більше «свободи» для вибору праці, в них швидше впроваджувалися грошові розрахунки, значну частину населення становили економічно більш

спроможні козаки... Втім, усього цього не сталося через посилення кріпосництва в регіонах і доволі консервативну політику царського уряду та місцевої старшини. А в кінці XVIII ст. вільні військові маєтності — фактично феномен в історичній практиці — припинили своє існування²².

На відміну від розвинутих країн Західної Європи, на території українських регіонів водночас з розширенням буржуазних тенденцій спостерігалось паралельне зміцнення натурального господарства, причому не якихось окремих «маститих» можновладців, а й того ж таки селянина чи козака. Особливий інтерес викликає це «дійство» в хазяйстві останнього, як найбільш волелюбної, незалежної особи, з явними ознаками та схильністю до самостійної діяльності та заробляння грошей. Взагалі за козацтвом слід визнати більше «сміливості» й бажання до експериментування в галузях виробництва. До того ж, певно, давався взнаки «військовий характер» взаємин власника й окремого виробника, адже, крім усього іншого, козаки офіційно перебували ще й на службі в збройних силах чи то козацької держави, чи то Росії.

Існувала і друга відмінність у розвитку України (так само, як і в Росії) від західноєвропейських країн. У той час, коли, наприклад, Англія, Франція та деякі інші мали вже належним чином «оформлені» кордонами території метрополій, достатньо заселені й господарчо освоєні, то українські землі перебували в складі чужої держави з їхнім «Диким полем» на південній окраїні й великими невикористаними просторами, тобто в наявності були колосальні земельні й економічні резерви. В означений період вони поступово ставали доступними масам переселенців, сприяли помітному розрідженню людності в центральних губерніях, тим самим деякою мірою пом'якшуючи гостроту соціальних протиріч і поширюючи «традиційні» суспільні відносини на нові регіони. Отже, виходило так, що народна колонізація у відповідних напрямках стала додатковим фактором, який гальмував закономірний процес відриву дрібних виробників від засобів виробництва і насамперед від землі. В аспекті наслідків це призводило до довготривалого випередження зростання виробництва стосовно розширення та поглиблення ринку робочої сили. Тому-то в Західній Європі функціонування ринку найманої праці на початок «мануфактурного періоду» вже було фактично забезпечено попереднім соціально-економічним розвитком, на відміну від Російської держави і українських земель у її складі, зокрема. Через це державна влада й заможні «господарі», в тому числі і купці, усували брак вільних батраків за рахунок кріпаків, водночас посилюючи особисту залежність безпосередніх виробників.

Ще одна характерна особливість (коли говорити про загальну тенденцію): на промислових підприємствах платня за виконану роботу частіше здійснювалася грошима, ніж, скажімо, в селянському господарстві, де поширеною формою залишався розрахунок натурою.

Коли ж звернутися більш конкретніше до «хронології» означених вище явищ, то на підставі аналізу джерел можна, правда, з деякими застереженнями, твердити про те, що ринок найманої праці в Гетьманщині й Слобожанщині почав формуватися десь з другої половини XVII ст. — у ході та внаслідок Національної

революції, Визвольної війни, а також за наявності численного загону порівняно вільних, принаймні, юридично, козаків. Таким чином, відтоді почався не лише «новий період», а й «інша історія» соціально-економічного та політичного розвитку. Крім того, протягом XVII ст. на зміну локальним козацьким та селянським повстанням приходять «справжні» війни, які, в певному розумінні «революційно» впливали на ситуацію в Україні. Водночас у Російській державі (імперії) складається абсолютизм, який душить усі прояви монополізації влади старшини, бореться проти стихійних переселень і втеч селян, чим обмежує й формування ринку вільнонайманої праці. Паралельно царський уряд активізує цей процес, особливо з кінця XVIII ст., в Південній Україні.

Крім того, хронологічно й якісно дещо не збігалися «мануфактурні періоди» на території Наддніпрянщини й Західної Європи: відповідно XVII — перша половина XIX ст. і XVI—XVIII ст. Тобто, «там» майже на століття все почалося і завершилося раніше. На функціонуванні українських мануфактур позначились порівняно малочисельність працівників і недовготривалість їх існування. Пропрацювавши всього декілька років, більшість з них зникала назавжди. Лише окремі з них після «перерви» відновлювали свою діяльність. Тим самим розпорошувалися підготовлені кадри і набиралися нові працівники. «Старі» ж поверталися в сільське господарство, або ж «освоювали» інші підприємства, причому могли вже набувати нові спеціальності.

Характерно, що для України, як і Російської держави загалом, етапом посиленого розвитку мануфактур слід вважати першу чверть XVIII ст.²³ Бо до того, зокрема, в Росії, існувало близько 30 мануфактур з досить слабкою концентрацією на них вільнонайманців: в середньому від 10 до 200 чоловік у кожній²⁴. «Мануфактурний період» завершився промисловим переворотом, і цей тип підприємств витіснила фабрика.

Після завершення Національної революції в Україні певний час продовжували існувати великі масиви неосвоєних «окраїнних» земель: конкретно на Слобожанщині й Півдні, менше в Гетьманщині. Саме тут протягом другої половини XVII—XVIII ст. особливо активно поселялися й концентрувалися особи, які значною мірою вільно могли продавати свою працю. Вони, часто слабо прив'язані до одного місця проживання й «необтяжені» власним землеробством, отримували загальну назву «гулящі люди». З таких територій, котрі мали в цілому непогане сполучення через водні й сухопутні шляхи з центральними областями, «гулящі» досить легко потрапляли до осередків (навіть дуже віддалених місць) з найму праці й, відбувши певний термін, поверталися назад. Нерідко позбавлені всіх засобів виробництва й особисто вільні, вони, здавалось, відповідали всім ознакам безпосереднього виробника буржуазного суспільства — робітника. Втім їхній тогочасний статус наймита за будь-яких обставин слід розглядати як тимчасовий і такий, що на законних підставах аж ніяк не переходив до нащадків. «Гулящими робітниками», як правило, ставали «вільні молодики», котрі раніше чи пізніше змінювали своє становище: обзаводилися сім'ями, робили борги і потрапляли в залежність, врешті старіли. В силу всіляких суб'єктивних чи об'єктивних обставин вони

згодом поповнювали ряди «тяглих», «служилих» або кріпосних посполитих. Їм на зміну приходило чергове покоління самочинно «звільнених» представників «нижніх» верств і прошарків. Таким чином, відбувався своєрідний «соціальний обіг» різних груп населення країни по колу.

Тим не менше, справжній «перелом» у бік розширення використання вільнонайманої праці розпочався десь на початку 60-х років XVIII ст., і він був пов'язаний з призупиненням посиленого комплектування робочої сили за рахунок особисто чи поземельнозалежних посполитих. Зокрема, 29 березня та 8 серпня 1762 р. царський уряд видав два укази, які заборонили підприємцям купувати селян до заводів²⁵. Їх появу викликала та обставина, що можливості забезпечення підприємств постійними, особливо кваліфікованими робітниками через незалежний найм все більше обмежувались унаслідок всезростаючого закріпачення вільних груп населення. Крім того, новоосвоєні райони не встигали належним чином готувати собі сферу і умови для прийняття незайнятих у господарстві робочих рук з найближчих місцевостей. Водночас, основні кадри будь-яких промислових закладів потребували певної, часто досить тривалої, підготовки, а тому відповідним навикам їх навчали на самих підприємствах. У тому випадку, коли кваліфікований працівник належав підприємцю чи був приписаний до його «заводу», то, зрозуміло, таку особу всілякими законними способами і неправдами намагалися втримати на місці. Така ситуація з працівником пояснювалась загальним станом ринку робочої сили, котрий на той час міг надати великому підприємству (та й то без значних гарантій) швидше за все *підсобного сезонного батрака*, а не кваліфікованого учасника виробничого процесу. Це, в свою чергу, зумовлювало прагнення «господаря» обернути наявну робочу силу в *«постійний капітал»*, причому часто не зверталось уваги на значні додаткові матеріальні витрати. За реальних умов життя забезпечення надійності виробництва вимагало залучення будь-яких робітників, у тому числі й кріпаків, незважаючи на всі переваги вільного найму.

Для означеного періоду стало характерним не лише кількісне зростання зайнятого в промисловості населення, що повністю чи частково відійшло від сільського господарства, а й відбувалося значне поглиблення територіального поділу праці. В деяких районах солеваріння, металургії чи металообробки вже до XVII ст. вироблялася продукція, розрахована на порівняно широкий ринок.

Не слід також забувати і про те, що перетворення натуральної ренти в грошову не лише супроводжувало, а місцями навіть передувало утворенню великої групи неімущих поденщиків, які наймалися за гроші. В період їх спорадичного виникнення, а потім швидкого і кількісного зростання, у більш економічно спроможних селян, «посаджених» на оброк, в міру необхідності розвивалася звичка експлуатувати за власний рахунок своїх же «побратимів» і перетворювати їх на постійних найманих працівників. Таким чином, у деяких з наймачів потроху накопичувався значний капітал, який інколи в майбутньому дозволяв їм самим перетворитися на «сільського буржуа».

Джерела зафіксували чимало специфічних видів і форм найму на селі. Скажімо, бідна вдова могла долучити до свого господарства робітника, бо не

мала можливості вести його самостійно. Такий чоловік нерідко виконував і різноманітну роботу по двору, в хаті. Сільський «мир» досить часто колективно наймав пастуха, або групу осіб для відбування якоїсь спеціальної трудової повинності (наприклад, будівництво моста, церкви тощо). Особливо широко (регіонально) і масово використовувалися наймані працівники під час жнив. Проте, ще раз наголосимо на цьому, всі ці види і форми існували і до Національної революції, а тому не варто кожний окремо взятий факт застосування найму розглядати як приклад чи показник «проникнення капіталістичних відносин і буржуазне розшарування» на селі. Наймання одного-двох захребетників і козаків на короткий термін на той період стало вже досить типовим явищем. Причому, господарства посполитих з наявними в ньому 4–5 постійними, навіть тимчасовими, батраками згадуються вкрай рідко.

Особа наймалася, як правило, на підставі усної домовленості, за наявності свідків чи без них. У документах згадуються співглядачі угоди з «ряду». Представники адміністрації найчастіше не вимагали письмово оформлених контрактів, хіба що виникали гострі суперечки між батраком і роботодавцем. Навіть у XIX ст. по всій Російській імперії найм сільськогосподарських працівників без свідків залишався досить поширеним явищем²⁶.

Термін праці визначався на певний сезон, або рахувався поденно, рідко досягав року. Понад рік найм тривав, ймовірно, через велику заборгованість батрака. Трудові зобов'язання таких робітників, особливо в короткі строки, не завжди обумовлювалися при договорі. Платня могла бути як у вигляді натурі, так і грошовому еквіваленті, а також «змішаною». З огляду виконавця трудових зобов'язань, йому виходило вигідніше найматися на термін, що співпадав з «діловою порою», коли господарі особливо гостро відчували потребу в робочих руках, йшли на більші поступки при оплаті виконаної праці, а також існувала можливість вибору кращих умов найму.

Вже в другій половині XVII ст. мішана оплата за роботу ремісників була поширена по всій Україні. При цьому стосовно ремісників застосовувався як позаекономічний, так і економічний примус. Це, зокрема, видно при наймі київських і ніжинських «майстрових людей»²⁷.

Проте, зрозуміло, не всі з них могли «сидіти на місці» й очікувати. Нестатки штовхали їх на прийняття прискореного, часто економічно не вигідного, рішення. Господарства таких посполитих могли залишитися без належного догляду, приходити до остаточного зубожіння. Прагнення утримати такий регрес і поправити стан речей особливо наглядно проявлялося тоді, коли батрак обумовлював в угоді про найм оплату своєї праці у вигляді якоїсь худоби чи частки з майбутнього врожаю. Окремо від усіх інших умов між наймачем і наймитом обговорювалось питання про харчування й надання робочого одягу: за чий кошт вони будуть набуватись і чи включатимуться в загальну суму розрахунку за виконані послуги.

Наявність особистої свободи або певної матеріальної незалежності від селянина-наймача часом дозволяла батраку розірвати угоду до завершення встановленого терміну чи обсягу робіт. Це, як правило, відбувалося в разі

недотримання першим своїх зобов'язань. За таких обставин господар не мав юридичних підстав примусити наймита продовжити працювати на себе. Справа, за звичай, завершувалася розрахунком між сторонами при свідках, після чого інцидент вважався вичерпаним.

Більшість посполитих поєднували ведення власного землеробства з найманою працею «на стороні». При цьому простежувалася закономірність масового відходу на заробітки з оброчних господарств нечорноземної полоси в другій половині XVIII ст. Хоча і в першій половині століття з багатьох сіл у наймах працювало до 50% дорослого населення. Особливо це стосувалось жителів поселень навколо великих міст — промислових центрів (Київ, Чернігів і т.д.). В них посполиті, котрі залишалися на постійну роботу, вже формували резервний контингент для підприємств, діяльність яких базувалася головним чином на вільнонайманій праці. Її забезпечували в значній кількості різного роду втікачі та «відходники».

На селі ж розвиток буржуазного підприємництва проходив украй повільно.

Коли ж говорити про конкретні галузі виробництва, то в першу чергу слід звернути увагу на будівельну промисловість, де з давніх часів *використовувалася наймана робоча сила і водночас стихійно формувалася кооперація з відповідним поділом праці*. Разом з тим вони ще не свідчили про утворення тут буржуазних відносин, бо сама галузь була досить слабо пов'язана з сферою товарного виробництва. Проте власне найм вже мав у собі елементи потенційного прогресу. Коли профільний майстер, за угодою із замовником, приймав на роботу працівників різного рівня кваліфікації, в тому числі й чорноробів, то, як правило, особисто забезпечував весь виробничий процес сировиною. Лише особливо дорогі матеріали міг постачити «господар» об'єкту. Так, у 1692 р. розгорнулося досить значне будівництво на території Мгарського монастиря. Оплату виконаних послуг диференційовано визначав і проводив майстер-керівник. Зокрема, майстри та підмайстри за тиждень роботи одержували від 6 до 8 злотих, інші ж робітники, в залежності від рівня професійності й продуктивності праці, від кількох грошей до 3 злотих, тобто в середньому менше ніж у два рази. Втім, за згодою М. Слабченка, навіть і така заробітна платня була помітно більшою за оплату праці наймитів у тогочасному сільському господарстві²⁸. Зосередження ж матеріалу в руках замовника чи майстра свідчило про переплетіння «старих» і «нових» форм організації праці.

Особливим попитом в Україні користувалася праця колодязних майстрів, яких не завжди вистачало для виконання відповідних послуг навіть у великих містах. У зв'язку з цим у другій половині XVII ст. царський уряд видав навіть спеціальне розпорядження про підготовку в Києві необхідної кількості таких спеціалістів з місцевих ремісників. Приїжджали в українські регіони й фахівці з Росії. Платню вони отримували як грошима, так і натурою²⁹.

Протягом означеного періоду потроху відбувалося удосконалення технічних засобів виробництва. Машинні апарати в основному використовувалися в підготовчих процесах на тих підприємствах, де існувала потреба у великій кількості робітників. Насамперед це стосувалося металургії, котра потребувала

постійних кваліфікованих кадрів. Хоча майстри доменної, молотової і т.п. справ, які б працювали на «заводах» за наймом, були ще досить епізодичним явищем і представляли собою швидше виключення з маси закріпачених фахівців, ніж правило. Тим не менше, П. Федоренко, дослідивши залізорудне підприємництво на території Лівобережжя в XVII–XVIII ст., у якому використовувався гідравлічний двигун у вигляді водяного млина, дійшов висновку: рудня стала початковою формою саме капіталістичної мануфактури³⁰. Схожі процеси спостерігалися в Речі Посполитій і Росії³¹.

Вже в другій половині XVII ст. траплялися характерні приклади, коли одним якимсь видом промислової діяльності з масовим застосуванням найманої праці займалося доросле населення цілих сіл, або, принаймні, більша його половина. Так, мешканці с. Протопопівка через брак придатної для землеробства території мали собі «пропитание ... и прибыль от заработков по винокурням». Ті з них, хто не зміг облаштувати власне підприємство, батрачили у заможних односельців. Свою готову продукцію господарі сплавляли по Десні на байдаках, наповнюючи ним місцеві ярмарки та базари³². Саме такого типу поселення постачали міським винокурням фахівців з цього промислу. Відірвані від землеробства, вони поступово ставали городянами, які вже постійно продавали власну робочу силу. В свою чергу, винокуріння набувало *яскраво вираженого товарного характеру*. Зокрема, українські горілчані виробни, в тому числі й широко відома «оковита», користувалися великим попитом у Росії й Польщі, куди місцеві спеціалісти нерідко запрошувалися для роботи³³.

Економічна вигідність винокурного промислу зумовлювала сильну конкуренцію навколо нього, що підчас охоплювала різні верстви тогочасного суспільства: шляхту, старшину, козаків, міщан, представників українського, російського і навіть польського урядів. Особливі інтереси у цій галузі, зрозуміло, мала державна казна («Скарб»), бо отримувала з винокуріння великі прибутки, усуваючи дрібних конкурентів. Наприклад, у 1698 р. київський магістрат за допомогою вищої влади спромігся відібрати право на вільне виготовлення спиртних напоїв у місцевих козаків. У його шинках, винницях, броварнях, медоварнях і складах для зберігання зерна (йшло для перегонки в горілку) та готової продукції досить часто працювали наймити, позбавлені всіх знарядь праці й сировини.

За твердженням О. Компан, незалежно від форми власності винокурних «заводів», на них здебільшого застосовувалась праця найманих працівників і чорноробів. Приналежність горілчаного підприємства панові, наявність орендаря, облаштування його на землі можновладця та сплата за це певної частини прибутку феодалові — все це вже не стримувало* розвиток нових, буржуазних

* У книзі О.С. Компан дослівно написано: «все це стримувало розвиток нових, буржуазних відносин...». Але нам здається, що тут сталася технічна помилка, і перед словом «стримувало» мала б стояти заперечувальна частка «не», бо інакше наступне речення вступає в протиріччя з попередньою думкою автора.

відносин, причому не тільки в місті, а й на селі. «Справді, — наголосила далі автор, — якщо взяти феодала, який скуповував у селян або міщан мед як сировину і виробляв з нього хмільний напій на своєму дворі з допомогою наймитів, а готовий продукт продавав з прибутком для себе, то такий феодал мав дуже виразні риси буржуазного ділка»³⁴.

Отже, у винокурінні, де робилися біль-менш значні вклади капіталів і широко застосовувалися батраки, слід вбачати вже певні ознаки буржуазного виробництва. Крім того, великі промислові підприємства такого типу, хоч їх ще було обмаль, уже з другої половини XVII ст. поступово почали підпорядковувати мережу більш дрібніших, а то й малі «домашні» винокурні, що виготовляли продукцію головним чином для власного вжитку. Саме великі заклади розвивалися переважно в міських умовах, у свою чергу, активізуючи економіку і зростання кількості жителів у містах.

Своєрідний зв'язок з містами встановили будники, котрі, як і дьогтярі, селітряники, смолокури, представляли собою «уходницьку верству» населення. Тільки в Стародубському полку в кінці XVII ст. налічувалося 12 великих буд. Досить багато їх функціонувало на Волині, 6 — на Поділлі, були вони також на Київщині, під Білою Церквою та Богуславом³⁵. Кадри робітників на них формувалися головним чином з селян і міщан. Однак цей промисел більше задовольняв потреби (отже, був підпорядкований) міста, ніж села. Городяни-торговці в даному випадку виступали вже в якості посередників при збуванні продукції. Характерно те, що господар на поташному промислі безпосередньо не мав зв'язку з ринком збуту. Він виробляв поташ у розрахунку на його придбання приїжджим купцем, або іншою особою, на місці виробництва. Тому доходи будника залежали не стільки від кон'юнктури цін на ринку, стільки від домовленості й пропозиції посередника. Він навіть міг і не знати про кінцеву вартість реалізації свого товару, особливо тоді, коли це відбувалося десь у дуже віддалених портах чи базарах. Через що більша частина одержаних грошей у процесі виготовлення — продажу — купівлі продукції осідала в кишенях посередника. Втім, судячи з того, що будник міг найняти порівняно значну кількість вільнонайманих працівників, причому, різних за фахом (дрворубів, випалювачів попелу, виварювачів, обпалювачів, поливальників, бочкарів, фурманів і деяких інших), в його руках зосереджувався чималий наявний капітал. Вигідність такого виду промислу в Україні спонукала шукати в ньому заробітку людей із Росії.

Для кількісної характеристики поташної справи кінця XVIII ст. наведемо такі дані з книги О. Нестеренка³⁶: в 1795 р. на Волині налічувалося 18 буд, причому, 11 «капіталістичних»*, 4 «вотчинні», 3 «змішані» (з одночасним застосуванням праці кріпаків і вільнонайманих). Найбільше мануфактур з виробництва поташу функціонувало в Новгород-Волинському повіті (12), менше — в Ровенському (3), Любчанському (2) і Ковельському (1). Загальна кількість

* Визначення зроблено О. Нестеренком.

робітних людей становила 717 осіб, у тому числі 488 вільнонайманих і 229 кріпаків. Прибуток 17 з перелічених підприємств досягав 31 314 крб. на рік. Два з них одержували найбільше: від 6 до 7 тис. крб., два інших — від 1 тис. до 1,2 тис. крб., решта — порівняно небагато.

Цікаво, яка «еволюція» відбулася з будами на Волині менше ніж за 15 років: кількість їх залишилася без змін — 18, але з «капіталістичних» налічувалася лише 1, «вотчинних» — 5, «змішаних» — 12. Їх власниками значилися дворяни (2), поміщики (6) і військовослужбовці (10). Причому, на них вже працювало 804 робітника, з них — 514 кріпаків і 290 вільнонайманих.

Отже, можна констатувати: тут стався певною мірою «регрес», бо на зміну «капіталістичним» підприємствам прийшли «змішані», а кількість вільнонайманих працівників зменшилася майже в 1,5 рази.

Про характер функціонування гут дають певне уявлення тогочасні документи, зокрема, так звані «Переписні книги 1666 р.». Так, згідно з їхньою інформацією, на підприємстві поблизу м. Конотопа разом з господарем — «ремесленным человеком» — працювали два його сини і три «товарища» — скляра. Крім них тут проживало ще 8 чоловік, а серед таких «торговый человек» і «оболонник». Без сумніву, мали бути ще дроворуби, шулярі, фарбарі, пічники та інші фахівці галузі³⁷. Цікаво те, що серед гутників постійно знаходився фахівець з реалізації скляних виробів, який, очевидно, досить добре знав про потреби ринку і можливі перешкоди конкурентів.

У 1704 р. у «Шептаківській волості»^{*} була заснована гута на 2 печі «з усіма приналежностями», котрі незабаром орендував у власника маєтку Антон Лось. При ній виникло і своєрідне поселення — слобідка, де оселилися майстрові особи: скляри, що безпосередньо виготовляли скло (8 дворів), шулярі (7), будники (4), осмольники (5), коваль і гончар (по одному двору). Тобто, відбулася певна концентрація спеціалістів — 25 найманих майстрів і чорноробів³⁸.

Нерідко «майстрами» виробництва ставали не на місці, а фахівці приходили вже підготовленими на інших гутах. Тоді вони з хазяєвами уклали відповідні угоди. Так, на початку XVIII ст. майстер Потап Крутящий прийшов і почав працювати на одній з гут Чернігівщини. Перед тим він освоїв свою професію на Суховирській гуті, а тому вмів робити гарний посуд з простого скла. Погодився працювати він на умовах платні з «свого рукоделія» третьої частини, а дві частини мали надходити власнику. Під його керівництвом працювали всі робітники на підприємстві, а тому, розплачуючись з ними за виконані послуги, Крутящий міг додатково привласнювати частину доходів³⁹.

У пошуках роботи гутники могли пройти всю Україну і зупинитися у найвіддаленіших місцевостях. Наприклад, на Полісся і Волинь йшли майстри-гутники з-під Житомира, а з Галичини — на Чернігівщину⁴⁰. Отже, відбувався стихійний обмін досвідом між спеціалістами різних регіонів, існували вироб-

^{*} Маєток, який у 1750 р. був визначений гетьману К. Розумовському в рангове володіння — «на булаву».

ничі зв'язки, незважаючи на міждержавні кордони. Мануфактури із широким застосуванням вільнонайманої праці, безперечно, руйнували примітивність натурального господарства і впроваджували нові економічні відносини.

Досить показові дані щодо функціонування підприємства зі «змішаною» робочою силою, майнову нерівність виробників і характер праці на ньому маємо стосовно Топальської мануфактури (Стародубський полк) початку 70-х років XVIII ст. Ще укладачі «Румянцевського опису» (1767 р.) зазначили, що при с. Велика Топаль, на березі річки Мала Топалка, існує парусинова «фабрика», поблизу якої *«живут рабочіе люди, которые против своей работы по положенной цене заплату получают»*. Цікаво, що серед останніх налічувалось 150 чоловіків і 148 жінок. Мешкали наймити на 14 дворах і в 5 «бездворних» хатах. Частина будівель промислового підприємства знаходилася віддалік «фабричного хутора», в поселенні Драглевка, близько 30 верств від Топалі. Тут же знаходились миловарний «завод» і декілька будов для сушіння пряжі⁴¹. Продукція «фабрики» реалізовувалась головним чином у полках Гетьманщини.

В 1770 р. власник підприємства Рагузинський продавав його члену Малоросійської колегії князю Мещерському, якого на той час підтримувала державна казна. Того ж року мануфактура, як і вся Топальська волость, опинилась у руках графа, президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора Лівобережної України П. Румянцева–Задунайського. Наступного року спеціально призначена комісія зробила опис маєтку. Документ отримав назву «Отдаточная книга ... волости Велико-Топальской, со всеми принадлежностями». Згідно з нею, при фабриці значилось 72 «господарства», котрі належали 87 сім'ям. 8 господарств, ймовірно, вели «майстрові люди», а 64 — робітники, в число яких входили і спеціалісти своєї справи. Серед них налічувалося 166 чоловіків і 165 жінок. За віком вони становили⁴²:

ЧОЛОВІКИ

Вік	до 15 років	15–19	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	понад 60	всього
Кількість	68	13	19	11	24	14	8	9	166
% %	41	7,8	11,4	6,6	14,5	8,4	4,8	5,4	100

ЖІНКИ

Вік	до 15 років	15–19	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	понад 60	всього
Кількість	58	16	23	13	21	16	4	14	165
% %	35,2	9,7	13,9	7,9	12,7	9,7	2,4	8,5	100

Отже, серед чоловіків «працевдатного віку» було близько 48%, а серед жінок — 54%. Особи, які частково могли використовуватися на виробництві (від 15 до 18 років — «напівробітники») становили відповідно: 7,2% і 6,1%.

У чоловіків 2/3 мали найбільш продуктивний вік — від 20 до 40 років. Втім, на «фабриці» широко застосовували і дитячу працю. Кількість сімей, котрі могли забезпечити самостійне ведення свого господарства (тобто, мали від двох і більше повнолітніх «робочих» чоловіків), досягала лише 16,7%. За ними значилося худоби: всього 20 коней і 4 воли, а також 5 жеребців, 84 корови і 42 теляти, 39 овець, 25 кіз і 5 свиней. Отже, робочою худобою були забезпечені тільки 24 господарства. Причому, понад 22% взагалі не утримували домашніх тварин, або тільки дрібних.

Принциповим у становищі робітних людей слід вважати відсутність хоч скільки-небудь орної землі. Тому-то вони і мусили займатися профільним виробництвом, обслуговувати спеціальні потреби мануфактури, вирощувати коноплі, забезпечувати функціонування млинів тощо. Таким чином, всі вони були практично «відірвані» від землеробства.

Дещо інакше склалася ситуація з працівниками «фабрики», які проживали в Драглевці. Вони утримували 9 господарств, де мешкало 13 родин. Причому, на чолі кожної «сімейної ланки» значився чоловік — «бибиль», тобто фактично безземельна особа. 5 хазяїв мали сінокоси. На всі господарства припадало тільки 3 коней, 12 корів і телят, 5 голів дрібної худоби. А три з них взагалі були неспроможні утримувати худобу. Більшість робітників уже мали відповідні навички роботи, бо прийшли з сусідніх рудень: поселень Внуковичі, Топаль, Жиголовка. Щодня їм платили за надані послуги 4 коп., а жили вони «на своїх харчах»⁴³.

В кінці 70-х — на початку 80-х років мануфактура поступово перемістилася в Драглевку, де в ній працювало, «при особливому майстрі», до 300 найманих осіб, які виготовляли продукції (полотна) більше ніж на 6 тис. крб. щорічно. Полотно купували як місцеві жителі, так і приїжджі з «великоросийских разных мест»⁴⁴.

Таким чином, слід констатувати: в промислах наймана праця застосовувалася в значно більших масштабах, ніж у ремеслі. Частина таких робітників одночасно виконувала й певні повинності, бо була «залежна» від своїх землевласників (держави). Серед батраків значилися челядники, численні слуги, фурмани, сторожі, учні та багато інших.

Однак, найважливішим питанням, в усьому його комплексі, все ж таки лишається: було існування (чи відсутність) ринку найманої праці в Україні за «нового періоду»? З цього приводу О. Компан висловила категорично: мовляв, *оскільки Україна не становила самостійного цілого, то вона й не могла мати свого незалежного національного ринку*⁴⁵. Отже, за логікою названого автора, виходить, що робоча сила нового характеру й місцева буржуазія формувалися або за його межами, або їх зовсім не було. Тобто, *їх генеза проходила в умовах розвитку тільки «єдиного загальноросійського ринку»* (один процес по всій території Російської держави — імперії). Коли так, то це повністю відкидає сам факт створення й існування Української держави, хай і територіально досить обмеженої, в ході Національної революції та Визвольної війни середини XVII ст. і в подальшому, фактично у вигляді автономії, до 60-х років XVIII ст.

Насамперед спробуємо на підставі вище викладеного матеріалу визначитись, що ж таке ринок найманої праці. З нашого погляду, це сфера обігу та купівлі-продажу робочої сили при наявності певної пропозиції і платоспроможного попиту на неї, великої концентрації робітників у країні, регіоні чи окремому районі, що втратили безпосередній зв'язок із сільським господарством і позбавлені засобів виробництва, проте мають практичний досвід і відповідні навички праці, що використовуються в процесі створення матеріальних благ. Якісними критеріями ринку є рівень особистої свободи (чи залежності) наймитів, які розпоряджаються власною продуктивною силою, та необхідності продавати ними свої здібності до праці як джерела існування. Практичним визначником — фіксатором взаємозобов'язань між батраками і наймачами при цьому стає сукупність письмових чи усних домовленостей (угод, контрактів тощо). Ринок виникає, формується і розвивається водночас з появою і зростанням товарного виробництва, а особливо широкі параметри набуває в зв'язку з розкладом натурального господарства (як у місті, так і в селі), що супроводжується поглибленням суспільного поділу праці. Під безпосереднім впливом економічних зв'язків між різними областями всередині країни відбувається поступове злиття відокремлених місцевих ринків і утворюється національний ринок, з характерними для нього на той час анархією, стихійністю та жорсткою конкурентною боротьбою.

Виходячи з усього цього, не можна категорично заперечувати той факт, що вже в другій половині XVII ст. Україна як територіально, так і економічно досягла певної консолідації, включаючи сюди, в першу чергу, Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину й Запорожжя. Навіть складності політичного характеру, зокрема, на правому березі Дніпра, не могли повністю перешкодити зростанню тут кількості місцевих ринків і посиленню зв'язків між ними. Безперечно, всі частини тяжіли до Лівобережної Гетьманщини, поступово утворюючи єдиний народногосподарський організм. Повсюдно формувалися кадри національної буржуазії, а отже і загони відірваних від землі вільнонайманих працівників. Схожі процеси відбувалися й на Слобожанщині, офіційно підпорядкованій «на пряму» царському уряду. Торговий капітал на території всіх регіонів експропріював дрібних виробників, тим самим збільшуючи лави робітників.

Безперечно, подальша концентрація окремих місцевих ринків у єдиний народногосподарський організм, розвиток міської й сільської промисловості створили підґрунтя для нових, більш прогресивних форм найму. Навіть залишаючись кріпаком за соціальним походженням, батрак ранньомодерної доби своїм становищем в якості найманого робітника в промисловому виробництві руйнував підвалини натурального господарства.

Проте, на відміну від Західної Європи, звільнення дрібних виробників на території України набуло вкрай затяжного характеру, а нерідко супроводжувалося й явно регресивними явищами (наприклад, коли на мануфактурах протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. поступово зростала кількість вільнонайманих працівників, а на кінець XVIII ст. їх раптово

знову витіснили кріпаки). Вузькі рамки ринку праці загалом по Російській державі царська влада в XVIII ст. намагалася розширити в дусі кріпосницької практики — насильно приписати державних селян до «заводів».

Досліджуючи питання про структурні зміни, які сталися в середовищі суспільства, не можна обійти увагою той важливий факт, що в багатьох поселеннях чітко виділялися окремі чисельно значні групи, котрі дуже широко використовували найману працю, а свої господарства пристосовували до зростаючих потреб ринку. Найбідніша частина посполитих, поступово втрачаючи всі засоби виробництва та остаточно розорюючись, наймалася до заможних господарів. Зокрема, в пошуках заробітку селяни здебільшого змушені були залишати свої оселі, рідні місця й шукати роботу в містах, на промислових підприємствах, забезпечуючи останні необхідною кількістю робочих рук. Так, жителі міста Новгород-Сіверського «по своим промыслам» настільки задовольнялись працею найманих людей, «приходящих обыкновенно для найму в сей город с околичных и с великороссийских мест в довольном количестве», що «в сисканіи оних никакой трудности и помешательства в своих работах не зазнавали»⁴⁶.

Аналізуючи документальні матеріали того періоду, можна без особливого перебільшення констатувати: *більшість заможних господарств уже не могла повнокровно функціонувати без застосування праці найманих робітників*. Причому, в окремих районах такі робітники становили відносно значний відсоток у порівнянні з певними верствами населення. Зокрема, у 1763 р. лише в трьох слобідських полках (Сумському, Харківському та Острогозькому) за наймом працювало 2395 чол.⁴⁷ У 1767 р. з 1066 посполитих Пісчанської сотні Переяславського полку 89 (або 7,4%) перебували у наймах⁴⁸. У 1782 р. у Київському намісництві «слуг и работников» за різними людьми значилося 13,1 тис. осіб обох статей (не набагато менше, скажімо, ніж міщан — 18,7 тис. осіб обох статей)⁴⁹. *В окремих населених пунктах частка наймитів іноді сягала до 25% усіх жителів*⁵⁰.

Важливо зазначити, що, крім, так би мовити, традиційних наймачів робочих рук — великих землевласників (старшин, шляхтичів, монастирів, купців та ін.), дедалі частіше до найму вдавалися особисто вільні посполиті й рядові козаки. На них при цьому, як свідчать джерела, працювало в середньому від 1 до 5 чол. Нерідкими стали випадки використання рук найманих працівників у господарствах кріпосних селян. Наприклад, від одного до двох «робітників» мали на Лівобережній та Слобідській Україні кріпаки поміщиків Дараганів, Скоропадських, Дуніної, Нестерова, Трубецького та ін.

Наймання додаткових робочих рук «зі сторони» селянами, як правило, здійснювалося за двох умов: наявності в них більш-менш заможного господарства (навіть при кріпосній залежності безпосереднього хазяїна) і неспроможності ведення його лише власними силами (чи стараннями однієї сім'ї). Щоправда, траплялися випадки, коли й родина з достатньою кількістю дорослих і фізично міцних чоловіків наймала ще працівників для виконання різного роду допоміжних робіт. Ось один з характерних прикладів. За даними «Румян-

цевського опису Малоросії» 1765–1769 рр., житель сл. Суморівка (Стародубський полк) Іван Гончаренко 70-ти років мешкав у дворі, в якому була одна хата. Разом з ним проживали двоюрідний брат 50-ти років із сімнадцятирічним сином, двоє власних дорослих синів і невістка. У них було: орної землі «в двох зменах посевоу ржи» на 3 чвертки, город, десятеро коней, три корови, троє телят, 11 овець, дві свині. Практично з усім господарством вони вправлялися самі. Проте для дрібної роботи додатково тримали хлопця 10 років — «родимця заграничного»*, найнятого на рік⁵¹.

Принциповими є питання про характер, види найманої праці, її оплату та регіональне поширення. Нерідко наймитованню мало, так би мовити, обмежену територію. Тобто, робітники наймалися там, де постійно мешкали, або шукали тимчасової праці в найближчих населених пунктах (у межах свого полку чи намісництва). Так, більшість селян Хорольського повіту, «хотя и отлучаются по паспортам для работ, но только в здешнія селенія», — констатують «Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.»⁵². Те ж саме підтверджують і дані «Топографічного опису Чернігівського намісництва» щодо Чернігівського повіту: «Крестьяне, знающіе плотничное, столярное, каменное и печное мастерство, работают в Чернигове и по уезду у разных обывателей. В другія отдаленныя места никуда на работы не отходят»⁵³. Зокрема, до Чернігова ходили жителі сіл Масонів, Полуботок, Котів, Півців і слобід Бобровиці, Лесковиці й Митлівки, які в основному жили за рахунок «поденных заработков» (1779–1781 рр.)⁵⁴. Подібні факти знаходимо також в історичних матеріалах по Новгород-Сіверському й Харківському намісництвах.

Проте дуже часто наймити пересікали кордони полків, намісництв, губерній і навіть країн. Так, на середину 60-х років у Переяславі налічувалося 530 найманих працівників і учнів. Серед них 58,71% були вихідцями з Переяславського полку, 10,25% — із сіл і містечок Чернігівщини, Київщини та Ніжинщини, 7,46% — з Правобережжя. Решту становили колишні жителі Лубенського, Миргородського, Гадяцького, Стародубського та різних слобідських полків, Новоросійської губернії, Лівонії, Севська, Могильова, Казані й Калуги. За соціальним походженням наймити поділялися так: колишні козаки — 35,43%, селяни — 24,94%, міщани — 12,79%, невизначена група — 18,85%. Решта припадала на вихідців з нижчих верств духовенства, підсусідків, російських поселенців і солдатських дітей. Більшість із цих найманих працівників зосереджувалася в маєтках старшини (214 чол.) і монастирів (124 чол.)⁵⁵. Аналогічним був стан справ і на Слобожанщині. Земельні власники Острогозької провінції, наприклад, доводили в 1767 р. до відома членів Комісії для створення проекту нового Уложення: «С начала поселения слободских полков ... бывшие в сем пределе на житьи предки наши, дворяне и старшины, а после их и мы, именованные, следуя древнему обыкновению, каждый по

* Судячи з прізвища та ім'я — Сопрон Ларков, наймит був вихідцем не із закордону, а з інших районів України або ж із Росії.

необходимої надобности своєї, принимал к себе в услужение по договору за заплату как из черкас, так и из других наций вольных людей без всяких письменных обязательств»⁵⁶.

У свою чергу, в пошуках заробітків для існування місцеві жителі змушені були залишати межі Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини. Здебільшого шлях їм стелився на Дон і південь України. Особливого поширення це явище набрало на кінець століття, охопивши майже всі українські регіони. Ось кілька характерних прикладів. Козелецький повіт: «А для работы некоторые отходят по пашпортам на донскія станицы и отправляют тамо работу около рыбных ловель». Переяславський повіт: «Имеющие скот выходят по пашпортам для промыслов за рыбою в донскія станицы и за солью в Крым. И подражаются к свозкам транспортов и провіанта. А пешіе идут так же для заработков в донскія места, где зарабатывают при заводах рыбной ловли и в косбе трав». Миргородський повіт: «Скот и хлеб продают в здешних местах, а не имеющие ремесла жители отходят по пашпортам на полгода и на год для заработков Новороссійской и Азовской губерній и донских станиц в разные места»⁵⁷. У ці ж місця направлялися на заробітки жителі таких повітів Київського намісництва: Пирятинського, Лубенського, Голтвянського, Градизького, Золотоніського. Лише в Київському повіті окремі селяни й міщани наймалися «для свозу разных товаров, привозимых из-за границы в Малую Россію»⁵⁸.

У Чернігівському намісництві більшість посполитих, як уже зазначалося, наймитувала у своїй місцевості, «зарабатывая у имушественнейших». Проте немало з них також відправлялося «для работ» на Дон, а ще — «под извоз» тютюну, городини, фруктів у Москву, Могильов, Кременчук, Черкаськ і «прочія места»; їздило по сіль і солону рибу «в Таврику»; наймалося «под сенокосы» в Полтавський повіт⁵⁹. У Новгород-Сіверському намісництві, як свідчить його опис 1779–1781 рр., не було масового відходу населення на Південь. Жителі ж Харківського намісництва «по паспортам и по кормежным для промыслов на Дон за рыбою и солью, нанимаются на волах для отвозу в разные места фур и для отгону покупаемого в Россію скота; другіе же ходят для зарабатывания в Екатеринославское наместничество, також и на Дон»⁶⁰.

У зв'язку з цим виникає кілька запитань. Вище вже йшлося про те, яку жорстку політику проводив царський уряд і старшинська адміністрація щодо селянських переходів у другій половині XVIII ст., як негативно й гостро реагували на втечі посполитих великі землевласники. *Тоді звідки ж бралися наймити? Де конкретно і на яких умовах використовувалася їхня праця?*

А.Г. Слюсарський, на підставі аналізу історичних матеріалів Слобожанщини, дійшов висновку: *застосування вільнонайманої праці у господарствах заможних козаків і селян було поширенішим, ніж у маєтках державців*⁶¹. У цілому таке твердження не є безспірним. Зокрема, не зовсім ясно, що у даному випадку потрібно брати за мірило: чи кількість господарств, де використовувалася наймана праця (тоді, зрозуміло, їх було більше у посполитих і козаків), чи кількість робітників у них, що працювали по найму. Адже не можна, скажімо, порівнювати один великий маєток державця, в якому було

зайнято десятки, а то й сотні робочих рук «зі сторони», з, як правило, 1–3, рідше — 4–5 наймитами селянина чи козака. А куди тоді віднести підприємства купців, де в багатьох випадках використовувалася головним чином наймана праця? Разом з тим, слід визнати й таке: *великі землевласники, маючи достатню кількість залежних селян, економічно не завжди були зацікавлені у використанні вільнонайманої праці, що досить легко замінювалася підневільною або напівпідневільною.*

Офіційно «йти в найми» селяни мали право з письмового (рідше усного) дозволу свого поміщика. Такий дозвіл найчастіше давався тоді, коли малоїмущі посполиті «сиділи» на чинші й мусили сплачувати повинності грошима. Значний контингент постійних, сезонних і поденних робітників рекрутувався з тих груп посполитого населення, які мали певну юридичну можливість відносно вільного пересування й виконували менший обсяг ренти: тобто, з підсусідків, «шукачів козацтва», селян «спірних» і частково державних та купецьких маєтків.

Своєрідні форми наймання існували в сільському господарстві. Наприклад, у Миргородському повіті заможні особи, які мали в своєму розпорядженні достатню кількість робочих рук власних селян, обходилися в основному їх підневільною працею. Інші ж, хто вирощував значні врожаї, але не міг самостійно їх зібрати, наймали сторонніх людей і платили їм натурою: «Все сіи работы (сільськогосподарські. — *О.Г.*) производят некоторые своими домашними, а другие, не имея людей, а имея довольно посева, отдают сжинать и упрягивать сторонними с третьяго от зажону снопа, а в вымолоте шестую и седмую долю чистаго зерна отдают же»⁶².

Дещо інші умови наймання існували в Чернігівському повіті. Там, «если у кого не свои мужики молотят, то дают сторонним десятую часть вымолоченного хлеба и притом кормят и поят своею харчью»⁶³. Також ті, у кого було недостатньо орних земель, наймали «онья: или с половины, так, что он вспашет, а хозяин половину своими семенами засеет, а *такіе называються сполники*; или с копы, то есть, он должен сам всю землю вспахать, своими семенами засеять, сжать и хозяину в двор свезть, и за то дает ему ржи четвертую или пятую, а яроваго седмую или осьмую копу, и *называются такіе земледельцы скопичи*. Сенокосы берут с половины, то есть, весь сенокос сами косят, сено складут и хозяину половину в двор привезут, и *называются сполники*»⁶⁴.

У Борзнянському повіті «сторонніе» посполиті, «смотря по урожаю», за працю брали кожний четвертий, п'ятий або шостий сніп (копу) («то есть: хозяин получает три, а жнец четвертую (копу. — *О.Г.*), и так далее»), а місцеві жителі працювали з половини зібраного ними врожаю⁶⁵.

Причому, коли на селі для виконання певних господарських робіт люди часто-густо наймалися поденно чи на сезон, то в містах, як про це свідчить «Топографічний опис Харківського намісництва», в основному — поденно⁶⁶. На Слобожанщині землевласники, наймаючи собі женців і косарів, нерідко платили їм за зроблене грошима (очевидно, це було головним чином тоді, коли наймачем ставав не селянин, а поміщик)⁶⁷.

Дедалі ширшого використання праці вільнонайманих робітників вимагало не лише землеробство, а й місцеве тваринництво, що розвивалося. Зокрема, для догляду за худобою потрібні були погоничі — і не тільки тимчасові, а й постійні, бо не кожна родина, та ще й в умовах жорстокої панщини, могла впоратися з цим самостійно. Тому залучалися наймити. За відповідну працю їм платили грошима, одягом, їжею — тобто забезпечували можливість існування у господарстві хазяїна.

Нерідко найбідніші верстви сільського населення, позбавлені засобів виробництва й землі, змушені були назавжди поривати із життям землеробів чи тваринників і найматися на різного роду промислові підприємства. Там умови праці та існування були, як правило, гірші, ніж у сільськогосподарському виробництві. Так, більш-менш заможні посполиті монастирських сіл Дегтярівки, Кудлаївки, Ігнатівки, Карасівки, Курилівки, Лоски (Новгород-Сіверське намісництво, 1779–1781 рр.) мали «главнейшее упражненіе» в хліборобстві й заготовлі сіна на луках, а «беднейшіе» — наймалися в «работники» у Новгород-Сіверську «разним работам, и особливо на известніе заводи»⁶⁸.

В означений період на підприємствах дуже часто поряд з найманою використовувалася й праця залежних від власника мануфактури посполитих. Зокрема, наприкінці XVIII ст. неподалік с. Араповичі (Новгород-Сіверське намісництво) на березі р. Десни діяло кілька вапняних «заводів»: 1-й — військового товариша Т. Лаврененка, де були зайняті лише наймити; 2-й — бунчукового товариша А. Рачинського, що функціонував стараннями найманих людей і підсусідка з «бездвірною» хатою «при сем заводе»; 3-й — графа К.Г. Розумовського, на якому відробляли піддані «его сіятельства»; 4-й — київського Софійського монастиря, де повинність відбували монастирські селяни; 5-й і 6-й — бунчукового товариша, вїта новгород-сіверського І. Таміловського та полковника А. Лобисевича — тут роботу виконували наймані люди; 7-й — Гамаліївського монастиря — з працею «подданных монастырских»⁶⁹.

Як видно з наведених прикладів, на приватних, зокрема, старшинських, підприємствах по виробництву вапна головним чином використовувалася праця наймитів, а на монастирських — підневільних селян. Останнє стосується й мануфактури колишнього гетьмана Лівобережної України К.Г. Розумовського. Такий стан речей пояснюється, ймовірно, тим, що в руках одних зосереджувалася велика кількість залежних посполитих, інші ж відчували явну їх недостатність. Проте навіть за наявності значної чисельності підданих інколи додатково використовувалася ще й праця найманих робітників. Так, на вапняному «заводі» новгород-сіверського Спаського монастиря поблизу с. Горки — маєтку того ж монастиря — «работы» здійснювалися «монастирскими поданными и по найму из стороны». Рядовим працівникам тут платили по 2 крб., а майстру — 3 крб. Загалом на підприємстві біля «печей» працювало 12 робітників і 2 майстри⁷⁰.

Відомі випадки, коли на окремих промислових підприємствах поряд із сотнями вільнонайманих працівників і залежних селян здійснювалися люди

(в тому числі й вихідці із сіл), засуджені до покарання за різні кримінальні вчинки — т. зв. «колодники». В основному їх використовували на підсобних роботах. У даному разі безпосереднє виконання вироку замінювалося примусовою (обов'язковою) працею на виробництві. Зрозуміло, що психологічно це негативно позначалося як на внутрішньому стані всіх працюючих, так і на стосунках між ними, викликало в людей відповідні реакції. Такого роду явище, наприклад, мало місце в середині XVIII ст. на цегельнях К.Г. Розумовського. При цьому звертає на себе увагу той факт, що наймана праця там була набагато продуктивнішою, ніж підневільна: фактично в 1,5 рази⁷¹.

На території українських регіонів наймана праця набула поширення майже в усіх галузях промисловості, засвідчуючи цим зародження й розвиток у них буржуазного способу виробництва⁷². Характерною рисою для даного періоду стало те, що вона поступово проникала в економічну й соціальну сфери життя сіл, слобод і містечок, впливала на характер ведення господарства навіть у невеликому за розміром поселенні. Як видно, зокрема, з «Опису Новгород-Сіверського намісництва», при слободі Домотканів, власності генерального осавула І.Т. Журавки, існували вапняний і цегельний «заводи», де працювали посполиті «с заплавою, как и на протчих таковых же заводах, а делаемую известь продают байдаками в Кіеве, Переяславе и других местах, кирпич же — новгородским жителям»⁷³. Мешканці хуторів Псарівський, Зайцевський, Потютківщина заробляли собі на хліб частково «законом» у навколишніх селах, а частково «по винокурнях своих владельцев»⁷⁴. У багатьох населених пунктах відводилися спеціальні хати, призначені для проживання в них «робітних людей»⁷⁵.

Про те, наскільки зросла у другій половині XVIII ст. потреба в праці наймитів, може свідчити й спеціальний універсал К.Г. Розумовського від 15 вересня 1763 р., де йшлося про жебраків і бродяг, у тому числі й підлітків. Таких осіб пропонувалося приймати на мануфактури, платити їм харчами, одягом, грішми, а також надавати «жительство основательное и выгодное»⁷⁶.

Поступово серед наймитів склався окремий прошарок — так звані «служителі», які взагалі не мали ніякого власного господарства, а оселялися на постійне проживання у помешканні державця. Зокрема, при дворі поміщика Фридрикевича в с. Подолів (Ніжинський полк) у 60-х роках налічувалося 14 таких «служителів». Дев'ятьом з них він платив щорічно грошима (від 2 до 10 крб.), іншим — лише «пропитанием»⁷⁷.

Інтенсивне зубожіння селян та розорення їхніх господарств зумовили надлишок робочих рук. Уже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. промислово-мануфактурні заклади Лівобережжя й Слобожанщини не могли забезпечити працею всіх наймитів. У зв'язку з цим в Україні (особливо в південних регіонах) формувалася ціла мережа робітничих ринків, де збиралися заробітчани, зокрема, вихідці із сіл.

Широке використання найманої праці в господарствах міцних хазяїв, постійне збільшення поставок продукції землеробства й тваринництва на ринок створювали для заможних прошарків сільського населення всі необхідні умови

для нагромадження значного капіталу, а потім і вкладання його в різні галузі виробництва та торгівлі. Поступово чимало посполитих перетворювалося на заможних промисловців і купців. Серед них були й відомі згодом родити Яхненків, Макух, Іванют та інших.

Наймання робочої сили давало деяким кріпосним селянам можливість уникати частково, а то й повністю виконання повинностей на свого землевласника. А.Г. Слюсарський у своїй праці навів такий приклад. Посполитий с. Павлівки (Ізюмський повіт) Г. Шершавий, який мав під час жнив відпрацювати панщину на свого поміщика П. Замятню (орати його землю), послав замість себе виконувати цю роботу свого робітника з плугом і спеціально найнятого селянина з парою волів. А сам Шершавий продовжував у цей час займатися власним господарством (1798 р.)⁷⁸.

В досліджуваний період дедалі частіше зустрічалися українські села й хутори, жителі яких фактично не займалися сільським господарством, зосередившись лише на промислах (причому, виконання всіх пов'язаних з певним виробництвом операцій забезпечувалося місцевими найманими кадрами, які працювали на своїх розбагатілих односельців). Так, мешканці с. Стара Гута (Новгород-Сіверське намісництво) взагалі не мали «упражнения в хлебопашестве»: багаті жили за рахунок гуральництва при допомозі найманих людей, що були «того ж села жителями», а «прочіе ж, кои винокурения производит не в состоянїи», існували завдяки заробіткам «у производящих винокурение». Подібна ж ситуація склалася і в с. Нова Гута (1779–1781 рр.)⁷⁹. Посполиті хутора Пастух працювали «законом» на винокурні в с. Басівці⁸⁰.

Відхід від землеробства і тваринництва певної частини населення, масове вивільнення робочих рук і в зв'язку з цим поширення наймів, як головного засобу до існування, поступово змінювали соціальний вигляд деяких сіл, слобод і містечок, сприяли формуванню в них нових станових груп. Це, в свою чергу, породжувало й деякі незвичні явища в їх економічному житті. Так, відсутність належної кількості орної землі, городів і несприятливі умови ведення власного господарства, траплялося, робили всіх жителів певного поселення відверто «паразитуючими елементами», які існували здебільшого за рахунок чужої праці. Бо як ще можна назвати «оригінальне» явище, документально зафіксоване, зокрема, в с. Попівка (Шептаківська волость): «...Обыватели сего села ведут промыслы, именно: накупив в местечке Симеоновки дегтю и деревяной разной посуды на торгах с привозимых туда из разных мест, возят на перепродаж (підкреслено нами. — *О.Г.*) в степніе места в полка Лубенскій и Нежинскій и тамо за деньги продают, а большою частью меняют на хлеб в отсып». Частково це можна пояснити тим, що «к селу земли пахотной мало, а сенокосов и того менее»⁸¹. За виручені гроші згадані «комерсанти» частково наймали луки та орну землю у мешканців сусідніх сіл.

Коли б це був поодинокий випадок, про нього можна було б і не писати. Проте факти свідчать про інше. Подібне відбувалося і в с. Лизунів тієї ж волості. Його мешканці, говориться в документі, «лучшим же себе промыслом имеют, то что накупив на торгах в селе Семяновки (очевидно, те саме село, що

й у першому прикладі. — *О.Г.*) и волости Перелюбской в Перелюбе, в селе Прибине и других діогтю и деревяной разной посуды, возят все то в сумські полки и тамо діоготь продают на деньги, а посуду деревяную меняют на разной хлеб в отсыпь, то есть за каждую посуду дают ржи столько, сколько в покупаемую войти может, а гречи в двое противу того. Сами оне покупают десяток ведр от 30 до 40 копеек, за кои выменивают хлеба вышесказанным образом мерою полчетверти»⁸².

Як бачимо, дуже непростий засіб забезпечення себе «хлібом насущним». У сферу діяльності несаможиттєвих у господарському відношенні жителів одного села були економічно втягнуті мешканці декількох інших населених пунктів (причому, окремі з них знаходилися на Слобожанщині, тобто на досить значній відстані).

Документи другої половини XVIII ст. свідчать про те, що фактично всі групи посполитих (приватні, державні, монастирські і т.д.) брали участь у процесі поширення найманої праці: окремі з них або наймалися до заможних хазяїв, або ж самі наймали робітників для ведення власного господарства. За панування кріпосницької системи виробництва продаж робочої сили мав при різних умовах неоднаковий характер. Відзначимо такий факт: чим меншою була залежність особи, що наймитувала, тим вільніше (частіше, більше) вона могла продавати свою працю. При цьому безпосередня платня робітникам також визначалася нерівномірно і залежала, як правило, від віддаленості місця виходу робітної людини, чисельності працівників, які пропонували себе в наймити, врожайності в поточному році (при високому врожаю різко зменшувалася кількість вільних від роботи рук) і т.д.

Таким чином, можна констатувати: наймитування серед безпосередніх виробників стало не лише типовим явищем, а й у більшості випадків невід'ємною складовою господарювання. Поступово вимальовувався ринок постійної робочої сили. А це, в свою чергу, свідчило про формування національних кадрів сільської буржуазії, з одного боку, та сільського предпролетаріату — з іншого.

¹ Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. — М.-Л., 1946. — С. 680.

² Очерки истории СССР. XVII в. — М., 1955. — С. 104–110.

³ Преображенский А.А. О наемном труде в крестьянском хозяйстве на Урале в конце XVII — начале XVIII вв. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей. — М., 1958. — С. 39.

⁴ Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича. — М., 1913. — Гл. XI. — Ст. 32. — С. 137.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. 3. — № 1614. — С. 426.

⁶ Русская историческая библиотека (РИБ). — СПб., 1894. — Т. 14. — Стб. 638–639, 717.

⁷ Шапиро А.Л. Крестьянские отходы и крестьянский наем в петровское время // Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. М.Н. Покровского. Ист. ф-т. — Ленинград, 1940. — Т. V. — Вып. 1. — С. 34, 35.

⁸ Дружинин Н.М. Генезис капитализма в России // Десятый Международный конгресс историков в Риме. Сентябрь 1955 г. Доклады советской делегации. — М., 1956. — С. 189–216.

⁹ Панкратова А.М. Наймиты на Руси в XVII в. // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия: Сб. статей. — М., 1952. — С. 200–215; *Её же*. О роли товарного производства при переходе от феодализма к капитализму // Вопросы истории. — 1953. — № 9. — С. 205–213.

¹⁰ Панкратова А.М. Наймиты на Руси в XVII в. ... — С. 205–213.

¹¹ Степанов И.В. Работные люди Поволжья в XVII в. (К вопросу о характере найма) // Вопросы генезиса капитализма в России. — Ленинград, 1960. — С. 101.

¹² Рубинштейн Н.Л. Некоторые вопросы формирования рынка рабочей силы в России XVIII в. // Вопросы истории. — 1952. — № 2. — С. 74–101.

¹³ Голобуцкий В.А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации // Вопросы истории. — 1959. — № 9. — С. 123–137.

¹⁴ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 106.

¹⁵ Поршнев Б.Д. Феодализм и народные массы. — Москва, 1964. — С. 130.

¹⁶ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. — К., 1986.

¹⁷ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 106.

¹⁸ Реснт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3. — С. 3–22; *Його ж*. Перечитуючи написане. — К., 2005. — 256 с.

¹⁹ Поршнев Б.Ф. Указ. соч. — С. 147.

²⁰ Там же. — С. 157.

²¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. — К., 1931. — С. 152.

²² Детальніше про це див.: Гуржій О. Податне населення України в XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. — Черкаси, 2009. — С. 25–36, 53–70, 92–96.

²³ Кафенгауз Б.Б. Некоторые вопросы генезиса капитализма в России // Вопросы генезиса капитализма в России: Сб. статей. — Ленинград, 1960. — С. 7.

²⁴ Очерки истории СССР. Вторая половина XVIII в. — М., 1956.

²⁵ О непокупке деревень к фабрикам и заводам // ПСЗРИ. — Т. 15. — № 11490. — С. 966; Об оставлении в своей силе указа 29 марта сего года, о непокупке к заводам и фабрикам деревень // ПСЗРИ. — Т. 16. — № 11638. — С. 47–48.

²⁶ Дистерло Р.О. О найме на сельскохозяйственные работы по закону и по обычному праву России // Журнал гражданского и уголовного права. — СПб., 1886. — Кн. 4. — С. 14.

²⁷ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — № 14817–14897. — Арк. 102; *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 226.

²⁸ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до Мировой войны. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — Одесса, 1922. — С. 164.

²⁹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. — С. 228.

³⁰ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. — М., 1960. — С. 140–156.

³¹ Zientala B. Dzieje malopolskiego hutnictwa zelaznego XIV–XVII w. — Warszawa, 1954. — S. 49; Historia Polski. — Warszawa, 1958. — Т. II. — Cz. 1 (1764–1861). — S. 178; Демидовский К.К. Источники и пути комплектования рабочей силы на заводах горного округа в XVIII в. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.). — С. 472, 473.

³² Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1.: Полк Стародубский. — С. 110, 111.

³³ Акты ЮЗР. — СПб. 1882. — Т. XII. — Стб. 337–339; Чтения в обществе Нестора-летописца. — К., 1902. — Кн. XVI. — Ч. 4. — С. 78.

³⁴ Компан О.С. Назв. праця. — С. 254.

³⁵ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1938. — С. 25.

³⁶ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. 1: Ремесло і мануфактура. — С. 320, 321.

³⁷ Переписні книги 1666 р. — К., 1933. — С. 119, 120.

³⁸ Судиенко М. Материалы для отечественной истории. — К., 1853. — Т. 1. — С. 73.

³⁹ Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. — К., 1926. — С. 103, 104.

⁴⁰ Pietkiewicz C. Przyczynek do historii hutnictwa na Polesiu i Wolyniu // Ziemia. — R. X. — С. 133; Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. — К., 1959. — С. 36, 37.

⁴¹ Константинович Н.А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1885. — Вып. 4: Полк Стародубский (дополнение). — С. 668, 669; Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 95, 96.

⁴² Тут і далі підрахунки зроблені О. Оглоблиним у ст. «Рабочие на Топальской мануфактуре в 1771 году» // Архив истории труда в России. — Петроград, 1923. — С. 44–47.

⁴³ Там же. — С. 49, 50.

⁴⁴ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 1. — С. 417, 418.

⁴⁵ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — С. 372.

⁴⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 4.

⁴⁷ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 197.

⁴⁸ Ковба И. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Песчанской сотни Переяславского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.) // Труды Полтав. уч. арх. Комиссии. — Полтава, 1915. — Вып. 12. — С. 41–77.

⁴⁹ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 44–45.

⁵⁰ ЦДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 152.

⁵¹ Там само. — Спр. 104 (кн. 104. — Ч. 1). — Арк. 119–119 зв.

⁵² Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 78.

⁵³ Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества с кратким географическим и историческим описанием Малой России. — К., 1851. — С. 227.

⁵⁴ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — № 13697. — Арк. 9–10.

⁵⁵ Ковальський І.С. Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Укр. іст. журн. — 1962. — № 2. — С. 100.

⁵⁶ Сборник Российского исторического общества. — СПб., 1888. — Т. 68. — С. 302.

⁵⁷ Описи Київського намісництва. — С. 58, 65, 75.

⁵⁸ Там само. — С. 52.

⁵⁹ Шафонский А. Указ. соч. — С. 408, 441, 501, 557, 560 та ін.

⁶⁰ Топографічний опис Харківського намісництва 1785 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 97.

⁶¹ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 196.

⁶² Описи Київського намісництва. — С. 73.

⁶³ Шафонский А. Указ. соч. — С. 225.

⁶⁴ Там же. — С. 226.

⁶⁵ Там же. — С. 406, 407.

⁶⁶ Описи Харківського намісництва. — С. 43.

⁶⁷ Записки новооскольского дворянина И.О. Острожского-Лохвицкого (1771–1846 г.) // Киевская старина. — 1886. — № 2. — С. 350–370.

⁶⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 10.

⁶⁹ Там само. — С. 7.

⁷⁰ Там само. — С. 8.

⁷¹ Нечипоренко П. Фабрики К.Г. Розумовського на Посем'ї // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1927. — Кн. 11. — С. 125, 196.

⁷² Голубуцкий В.А. К вопросу о промышленном предпринимательстве в помещичьем хозяйстве Левобережной Украины во второй половине XVIII в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. — М., 1961. — С. 88–95; Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — К., 1971. — 183 с.

⁷³ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 14.

⁷⁴ Там само. — С. 29.

⁷⁵ Там само. — С. 30, 32, 213.

⁷⁶ Нечипоренко П. Указ. соч. — С. 203–204.

⁷⁷ Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. — К., 1988. — С. 16.

⁷⁸ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 198–199.

⁷⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 152.

⁸⁰ Там само. — С. 514.

⁸¹ Там само. — С. 15.

⁸² Там само. — С. 19.